

A sajt és a kukacok

Carlo Ginzburg:

A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 385 old.

(Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnai del '500.*

Eidaudi, Torino, 1976. XXXI,

196 old.)

Domenico Scandella, vagy más néven Menocchio, egy Friuli tartománybeli molnár inkvizíció előtti két perében (1583–84 és 1599) szokatlan bőbeszédűséggel és kifejezetten kedvvel fejtegette világról alkotott nézeteit kihallgatóinak. Azok pedig kérdéseikkel hitetlenkedve igyekeztek Menocchio szavaiból kihámozni, ami őket érdekelt, vagyis a vádlott álláspontját a katolikus hit lényegi kérdéseiben. A fennmaradt peranyagok azon kevés forrás egyikét alkotják, amelyen keresztül egy olyan valaki tud megszólalni, aki egyébként nem hagyott maga után a történészek számára értelmezhető, azaz írásbeli nyomot. Ráadásul Menocchio sok esetben igen hosszan, szabadon beszél kérdésektől nem befolyásoltatva. E ritka szerencsés forrás feldolgozására vállalkozik könyvében Carlo Ginzburg.

A szerző, a perek anyagának áttekintésével, a kor népi kultúrájának jellemzőit keresi. Ahogy azt az előszóban megfogalmazza, a népi kultúrát az alávetett osztályok kultúrájával azonosítja és az uralkodó osztályok kultúrájától független képződménynak ítéli, amely – bár bizonyos korszakokra nézve közte és a magas kultúra között kölcsönhatást feltételez – az alávetett osztályok önálló terméke. Nem azonos az alávetett osztályokra felülről rákényszerített kultúrával és nem is a magas kultúra lesüllyedt darabjaiból áll.

Ginzburg úgy véli, Menocchio rendkívüli esetének vizsgálata segítségével közel juthat a korabeli átlagember világgépének megértéséhez. Az orális kultúra összefüggő szövegekben megörökítve csak kevés esetben maradt fenn. Ezek a szövegek pedig többnyire éppen olyan alkalmakkor születtek, amikor az uralkodó osztályok képviselői felléptek a népi kultúrával, illetve képviselőivel szemben. Hasonló források alapján készült Montaillou híres monográfiája, valamint Ginzburg egy korábbi könyve is, amely a kora újkori Észak-Itáliában a sámánhit maradványait mutatja ki.¹

Ginzburg a peranyagok mellett forrásként felhasznál más, Menocchio életére vonatkozó adatokat, melyek szintén az egyházi igazgatásban keletkezett forrásokból származnak. Hatalmas munkával azonosítja Menocchio olvasmányait, továbbá analógiaként egy másik itáliai molnár esetét is felhasználja. A mű mikrotörténeti esettanulmány, ez azonban nemcsak a forrásadottságok eredménye, hanem a szerző tudatos választása is.

A makrotársadalmi megközelítésben a történeti változások okai az osztálytársadalmi, politikai szinten, nagy társadalmi csoportok viszonyaiban találhatók, ebből azonban számos probléma adódik az elemzés során. A mikromegközelítés nem küzd azzal a

¹ *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento.* Torino, 1966.

problémával, hogy az individuumok szintjén is magyarázó érvennyel bíró megállapításokat dedukáljon a makrotársadalmi kategóriák hordozta okokból, mivel a társadalmi mechanizmusok itt eleve az egyének interakcióiban működnek, a mikro-történész a történeti változások okait itt keresi. E megközelítésben az emberek intenciói, a múltra vonatkozó emlékei és a jövőt illető perspektívái válnak érdekessé. A makro-megközelítés egyénen túli társadalmi tényezőivel szemben itt az individuum kerül a középpontba. Ennek következtében a mikrokutatások kikerülnek a léptékeknek azt a csapdáját, amelybe a makroszemléletű kutatások beleesnek, mivel nekik az általános társadalmi összefüggések szintjén felvázolt oksági viszonyokat le kell bontaniuk a társadalmi jelenségek alsóbb szintjeire is.² A mikrotörténelem azonban nem jelenti – s ez A sajt és a kukacok példáján is jól látható –, hogy a vizsgálat lemondana átfogó kérdések felvetéséről. Ginzburgot is meghatározott kérdések vezetik kutatásában, amelyeket a maguk összetettségében éppen a mikrotörténeti léptékben lát megválaszolhatónak.

*

Menocchió Montereale faluban, Friuli tartományban 1532-ben született molnár. Foglalkozott földműveléssel, dolgozott kőművesként, aratóként és iskolamesterként is. Tudott számolni, olvasni és – bár nem volt gyakorlott – írni is. Közösségének tekintélyes tagja lehetett, többször volt faluja bírója, plébániájának adminisztrátora. Ez utóbbi tisztséget két pere között is betöltötte. Saját világképét meggyőződéssel és lelkesen képviselte falujában és két pere során is. Az elsőben mint főeretneket életfogytiglani börtönre ítélték, de két év után kegyelmet kapott, a második halálos ítélettel fejeződött be.

Ginzburg először Menocchió világképének lehetséges lutheránus és anabaptista kötődéseit vizsgálja meg. Menocchió, bár maga tett utalást egy alkalommal lutheránus kapcsolataira, a szó szoros értelmében véve nem lutheránus; a Szentírás nem tekintély előtte, ismeretei nem is ahhoz kapcsolódnak. Az anabaptista kapcsolatok, noha a személyi összeköttetések itt konkrétan megállapíthatók, szintén nem meghatározók Menocchió világképében. Menocchió, az anabaptistákkal ellentétben elveti a keresztséget, de pártolja a misét és az oltáriszentséget, valamint megszorításokkal a gyónást. Menocchió nézetei így nem azonosíthatók valamelyik nagy kortárs áramlattal, noha többől kerülhetek bele elemek. Azok a néphit megnyilatkozásának sem tekinthetők egy az egyben, hiszen a molnár maga jelöl meg vélekedéseinek forrásaként vagy tucatnyi könyvet. A szerző Menocchió nézeteinek eredetét keresve aprólékos munkával összeveti a molnár hivatkozásait az általa olvasott könyvekre e munkák eredeti szövegével. Menocchió emlékezetének torzításaiból, abból, mi és milyen sajátos értelmezésben maradt meg a fejében, próbálja meg kikövetkeztetni azt a sajátos kulcsot, sémát, amely szerint Menocchió olvasott, és amely alapján felépítette a peranyagokban tükröződő nézeteit.

Az így kapott értelmezési séma ismét csak nem azonosítható egyetlen ismert nagy áramlat világképével sem. Ezért ez volna hát a szerző szerint az ismeretlen népi

² A mikrotörténeti megközelítésről: Gribaudi, Maurizio: *Échelles, pertinence, configuration*. In: *Jeu d' échelles. La microanalyse a l' expérience*. Sous la dir. de Jacques Revel. Paris, 1996.

kultúra; Menocchio értelmezési sémája, amelyen olvasmányait átszűrte, a népi kultúra világgépe.

Menocchio nézetrendszere nem ellentmondásmentes – állítja Ginzburg –, de lényegi vonásait tekintve konzisztens. Tendenciájában legalábbis racionális és materialista, teremtéelmélete tudományos irányba mutat. A vallás a morál szférájára korlátozódott benne, s tolerancia jellemzi; mindenkinek saját hitéhez kell híúnek lennie. A felebaráti viszony hangsúlyozásával Istennek kevesebb hely jut e rendszerben, mint a katolikus hitben; Menocchio csak felebarátok ellen elkövetett bűnöket ismer.

E nézetrendszer ugyanakkor osztályharcos is. Világosan elkülöníti a hatalmasokat – róluk árnyalt képet alakított ki, különösen az egyházi hierarchiát utasította el – és a szegényeket. E felosztásban Menocchio természetesen az utóbbiak közé helyezi magát. A fennálló társadalommal szemben elmosódottan, de kirajzolódnak egy új világ körvonalai is nézeteiben. Ez is alapvetően evilági jellegű, chiliasztikus elképzelésekhez nem kötődik. (A szerző az eredetileg Amerikához kötődő, de sokféle tartalmat magába szívó új világ motívum úját részletesen is végigköveti.)

Ginzburg szerint e népi világgép nagyon régi és talán az összes eurázsiai nép közös kincse, hiszen Menocchio világgépének némely eleméhez analógiákat Indiában, illetve az Altáj környékén keres. Az idők során e népi kultúra időnként kölcsönhatásba került a magaskultúrával, e kölcsönhatás utolsó nagy alakja Rabelais. A könyvnyomtatás és a reformáció a népi kultúra olyan képviselőinek, mint Menocchio megadta a lehetőséget, hogy e régi eredetű népi világgépüket fogalmilag is szavakba öntsék. A hegemon kultúra, azaz az uralkodó osztályok képviselői pedig, amikor felléptek e kultúra ellen, egyben az utókor kutatói számára is megörökítették azt. Így lehetséges az orális és írott kultúra határán álló Menocchió keresztül tanulmányozni a népi kultúrát ebben a korban a megsemmisítése előtt utolsó pillanatban.

*

A könyv elemzése Menocchio világgépéről nem teljesen meggyőző a lebilincselő elemzés ellenére sem, amelyben Ginzburg összeveti Menocchio olvasatait az eredeti szövegekkel. Az a kép például, amelyből a könyv címe is származik, és amellyel a molnár a világ keletkezését próbálja magyarázni, más értelmezést is nyerhet, mint amit Ginzburg tulajdonít neki. Az állni hagyott sajtban megjelenő kukacok képével Menocchio a káoszból megszülető különféle lények – köztük emberek, angyalok és az Isten – létrejöttét igyekszik megvilágítani. Ginzburg ebben a teremtett világ, illetve egy a világtól elkülönülő Isten koncepciójának elutasítását, egy materialisztikus világmagyarázat egy elemét látja. Az ezzel a képpel megvilágított elgondolás azonban egy mítikus világgépbe is jól illeszkedik, ahol minden természetfeletti természetes, és minden természetes természetfeletti is egyben. Azaz az e kép által jelzett világfölfogás talán inkább még innen van a tételes vallásokon, mint túl.

Menocchio világgépének pontos értelmezéséhez társadalmi helyzetének részletesebb elemzésére volna szükség. A szerző szerint Menocchio az alávetett osztályok öntudatos tagja, a vele szemben eljárást folytatók előtt is öntudatosan lép fel.

Lehetséges azonban a kötetben hivatkozott anyagok alapján is társadalmi helyzetét másképp értelmezni. A molnár a kor rurális társadalmában egyszerre érintkezett úrral, kereskedővel, paraszttal; a faluban marginális helye és központi szerepe volt. Ennek következtében a molnárok köztes helyet foglaltak el – többek között – a parasztok és a malmot birtokló földesúr között, akitől azt bérelték; társadalmi helyzetükben nyilvánvalóan a parasztokhoz közelebb, de sok tényező által a földesúrhoz kötve. Ennek megfelelő Menocchio helyzete is, s így műveltsége is az írástudatlan parasztoké és Montereale falu uráé között lehetett valahol. Ebből a helyzetből fakadóan valóban válhatott a népi világgép fogalmakba öntőjévé. De ebben a köztes helyzetben az épp úgy elképzelhető, hogy a néphírből, népi világgépből – bármilyen jellegűnek és régiségűnek tételezzük is azt – Menocchiónál csak töredékek maradnak meg, vagy az csak jelentősen átalakult formában él tovább a magaskultúrával való találkozás után.

Egyáltalán nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy ennek a köztes rétegnek a paraszti tömegektől lényegesen eltérő kultúrája volt. Menocchio kétségtelenül szembehelyezi magát mint szegény embert a hatalmasokkal, ebből azonban nem derül ki, hogyan viszonyult a nála alacsonyabb társadalmi helyzetűekhez. Bírái előtt a szegény emberek differenciálatlan fogalmával élt, de lehetséges, hogy ez az adott helyzetből következő érvelési stratégia. Elvileg elképzelhető volna, hogy „lefelé” is differenciált képet alkotott, s lenézte a nálánál tudatlanabbakat, az egyszerű parasztokat.

De ahogy nem számol Ginzburg Menocchio társadalmi helyzetének lehetséges következményeivel, ugyanúgy nem számol Menocchio személyének lehetséges sajátjaival sem. Menocchio kérdéseivel egész életén át foglalkozott. Amint a szerző is megállapítja, szellemi magányban élt, ritkán találkozott olyan valakivel, aki partner lehetett számára, könyvekhez is csak rendszertelenül és véletlenszerűen jutott. Ilyen helyzetben az inkvizíció előtt nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy az érdeklődő közönség előtt végre részletesen feltárja vélekedéseit. Ez egyrészt azt bizonyítja, hogy a paraszttal nem tudott szót érteni azokban a dolgokban, amelyek őt foglalkoztatták, s ebben az esetben kérdéses, hogy a népi kultúra jellegzetességeit megőrizte-e azon a síkon, ahol gondolatai mozogtak. Ugyanakkor egy ember, aki egész életén át bizonyos kérdéseken elmélkedik – különösen, ha magányban teszi ezt –, messze juthat az átlagos, hétköznapi gondolatvilág megállapításaitól. Emellett szól, amit a szerző is megállapít, hogy a bírái is értetlenül állnak Menocchio nézeteivel szemben, noha nyilván bőven volt tapasztalatuk a különböző lehetséges népi eretnenségekkel kapcsolatban.

Az elmondottakból következően nem biztos, hogy Menocchio nézeteiből sokat megtudhatunk a korabeli népi kultúráról, az átlag, a tömegek világlátásának jellemzőiről, még negatív értelemben sem. Nézetrendszere az alávetett osztályok kontinensnyi méretben egységes és ősi eredetű kultúrájának meglétére sem bizonyított. E következtetés egyedül Menocchio vélekedéseinek rendszerére alapozva túl távolra jutó megállapítás, pusztán az ő két perének elemzéséből ez nem megállapítható tény.

Ginzburg könyvének kiinduló feltevései is kritizálhatók. A népi kultúrát az alávetett osztályok kultúrájával azonosítja, a magas kultúrát pedig az uralkodó osztályokéval. Az alávetett és uralkodó osztályok fogalomparáját az adott történeti

korszak elemzéseiben relevánsnak feltételezve sem magától értetődő a népi, illetve a magas kultúra fogalmainak szoros összekapcsolása a két nagy osztállyal. A magas kultúrának mindig is voltak képviselői – a 20. századra ez talán különösen jellemző –, akik szembehelyezkedtek az uralkodó osztályokkal, a fennálló renddel, s ugyanígy bőven lehet példákat találni arra, hogy a népi kultúrához tartozó személyek a fennálló vagy az uralkodó osztályok védelmében lépnek fel.

Megtévesztő azonban maga a népi kultúra fogalmának használata is Ginzburgnál. (E fogalomhasználat egyébként indokolná, hogy a szerző megvilágítsa viszonyát ahhoz a népi kultúra fogalomhoz, amellyel a későbbi korok kutatói élnek, hiszen szerinte az ősi népi kultúrát az ellenreformációban megsemmisítették.) Őt ugyanis Menocchionál és rajta keresztül az alávett osztályoknál valójában nem a kultúra érdekli, hanem a világnézet. S míg Menocchionál a világnézetet kutatni lehetséges, könnyen megeshet, hogy a kor népi kultúrájára vonatkozóan a világnézeti kérdések feltehetetlenek. A népi kultúra nyelvezetén esetleg fel sem tehetők a Ginzburg által vizsgált világnézeti jellegű kérdések. Ez a lehetséges probléma azonban nem merül fel, mivel a szerző egységesen a népi kultúra kifejezést használja Menocchio eszméire és arra is, amit egyébként is népi kultúrának szokás nevezni. Ginzburg tisztázatlanul hagyja könyvében, hogy a népi kultúra fogalma mennyiben közös az antropológia kultúrafogalmával, pedig ez sem csak a terminológiai tisztázást segítené elő. Nyilvánvalóan egészen más a helyzet, ha az antropológiai értelemben vett kultúra megsemmisítéséről van szó, mintha bizonyos körülírható képzetek sorsa a kérdés. Más folyamatokról lévén szó, más típusú kutatásokkal, más módszerekkel kell megközelíteni a témát. E kérdésben azonban mentségére szól, hogy a történeti antropológia a könyv megjelenésének idején még éppen csak elindult.

Ginzburg szerint Menocchio, aki felismerte, hogy az írás, az írásbeli kultúra a hatalom forrása, és ezért igyekezett elsajátítani ellenfeleinek kultúráját, egyszerre egy ősi kultúra képviselője, és egyben előde a 20. századi racionális, materialista és osztályharcos áramlatoknak (noha a hagyomány folytonosságát természetesen nem feltételezi). A tényt, hogy igyekezett elsajátítani a társadalmilag felette állók műveltségét, interpretálhatjuk azonban másként is; a felfelé való mobilitás jeleként, vagy a felfelé való mobilitás igényének kifejezőjeként is értelmezhető. Menocchio műveltségében állhatott nagyon messze is korának mítikus néphitétől – antropológiai kultúrájában nyilván közelebb volt a nép antropológiai kultúrájához, mert egy ember nem „csinálhat” magának ilyen értelemben vett kultúrát – e műveltségből nem vonhatunk le ezért következtetéseket sem a népi kultúra, sem a népi műveltség tekintetében. Különösen nem a kor népi kultúrájának régiségére vonatkozóan.

A sajt és a kukacok mindettől függetlenül is nemcsak lebilincselő mű, hanem a mikrotörténeti műfajnak is olyan – húsz évvel ezelőtti első megjelenése óta immár klasszikussá vált – darabja, amely forrásanyagára és arra a hatalmas, a korszakra vonatkozó háttértudásra támaszkodva, amelynek segítségével értelmezi forrásait, egy eseten keresztül eleven képet tud rajzolni egy kor és egy közeg művelődési viszonyairól, mégha nem is tudja megoldani azt a feladatot, hogy térben és időben pontosan behatárolja azokat az embereket, akikre jellemző lehet mindaz, amit Menocchioról megállapít. Menocchio eszméit nyomozva Carlo Ginzburg – a molnár utalásai és az eredeti szövegek egybevetése során – egyben új módszert is kidolgoz a

gondolkodás struktúráinak vizsgálatához. Az olvasottnak és tapasztaltnak az emberi gondolkodásban való egymásba épülését szokatlan hatékonysággal lehet e módon vizsgálni; ez Ginzburg könyvének másik nagy – módszertani jellegű – eredménye.

A könyv sikerét, számos nyelven való megjelenését azonban nemcsak ez magyarázza, hanem sajátos historiográfiai helyzete is. Ginzburg könyve egyszerre hatott megtermékenyítőleg a népi kultúra kutatására és inspirálólag a mikrotörténeti irányzat kibontakozására. Különösen az olasz és a német történetírásra gyakorolt nagy hatást.³ Referenciát jelentett azoknak a történészeknek, akik a – többé-kevésbé – determinista makromegközelítésű történetírást bírálva, de a hagyományos narratív eseménytörténetet szintén elutasítva kerestek új megközelítéseket. A ma egyre tekintélyesebb mikrotörténeti irányzat, amelynek egyik vezető képviselője máig is Ginzburg, nem egyszerűen csak kis léptékekkel dolgozik. Egy-egy esettanulmány elkészítésekor a mikrotörténelem művelője épp oly összetett kérdésekre keresheti a választ, mint a makromegközelítésben gondolkodó történész, csak éppen igyekszik elkerülni a makrotörténelem bizonyos módszertani buktatóit.⁴ A sajtó és a kukacok ennek a megközelítésmódnak – függetlenül attól, hogy kérdéseire adott válaszai vagy maguk a kérdések mennyire tűnnek ma relevánsnak – méltán klasszikussá vált képviselője.

Bódy Zsombor

³ Richard von Dülmen: *A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban*. In: *A német társadalomtörténet-írás új útjai*. Szerk.: Vári András, Budapest, 1990. 80–101.

⁴ A mikrotörténelem historiográfiai értékelése: Lepetit, Bernard: *Építész, földrajz, történelem*. In: *Aetas* 1995/4. 142–157.